

Душко ЦВЕТАНОВ

НУ Завод и музеј – Струмица

РАЗВОЈ И КОНТИНУИТЕТ НА КОМПЛЕКСНОТО УТВРДУВАЊЕ НА ГРАДОТ СТРУМИЦА ОД IV ДО XVI ВЕК

Клучни зборови: Струмица, Цареви Кули,
утврдување, бедем, кули

Апстракт: Потребата за заштита ќе придонесе уште од IV век да се појават првите контури на утврдување во градот Струмица, покрај акрополот (Цареви Кули), така и на цивилниот дел (подградието). Утврдувањето низ вековите ќе се усовршува во тешките моменти и приспособува на општествено - политичките прилики, и со делумни прекини ќе опстојува до доцниот среден век. Центар на овие истражувања е Струмица, која што се наоѓала на крстосницата на главните патишта помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма, кои, меѓу другото, овозможувале голем и неодминлив брз развој низ вековите.

Потребата за заштита ќе придонесе уште од антиката да се појават контурите на првото утврдување во градот Струмица, без разлика за кој антички град станува збор, дали за Добер, Ас-траион или Тивериопол. Стручната јавност со децении дава нови сознанија и факти за тоа кој град опстојувал со векови под темелите на денешна Струмица. Уште во раната антика Струмица прераснува во урбан центар, а потврда за тоа се многубројните локалитети во старото градско јадро на Струмица како и локалитетот Цареви Кули.¹ Иако античкото име на градот не е дефинирано и епиграфски потврдено, стручната јавност најчесто го идентификува со античкиот град Добер. Пред се местоположбата на градот Струми-

ца и неговата логична поврзаност со настаните кои Тукидит ги опишува во походот на Ситалк, водачот на Одризите, кој поминал низ Добер.² Потврда дека во Струмица имало активности во периодот кога Ситалк поминал низ овие краеве се наодите од V – IV век пр.н.е. откриени на локалитетот Цареви Кули.³ Ова се и првите откритија во Струмица од V век пр.н.е., а со тоа се отвора и можноста за убидкацијата на Добер токму во Струмица. (Сл.1)

Во прилог е тврдењето на Страбон, кој дава значаен податок за локацијата на Добер: кога од Хераклеја (Синтика) и клисурата низ која поминува Струма, ќе тргнеме во правец на север, така што реката ќе ни биде од десната страна, тогаш од левата страна ја имаме Пајонија и областа Добер,

² Грчкиот историчар Тукидит забележал дека во 429 година пр.н.е. умрел локалниот кнез Филип. Владетелот на соседна Долна Македонија, Пердика II, влегол со војската во Амфакстида и ја присоединил кон својата држава. Синовите на Филип тргнале на далечен пат во кралството на Одризите и го замолиле кралот Ситалк да им помогне да си го вратат татковиот престол. Ситалк повел голема војска, тие пристигнале во пајонскиот град Добер и оттука навлегле во Амфакстида. Првиот град што се нашол на патот бил Идомене, кој по долга опсада бил освоен. За да не ја доживеат истата судбина, следните градови Гортинија и Аталанте му се предале на Ситалк без борба, додека четвртиот град Европос, останал неосвоен. (И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, книга 8, Скопје: МАНУ, 1999, 19.)

³ Наодите од V – IV век пр.н.е. на локалитетот Цареви Кули беа пронајдени во јами со кружна форма. Сите јами беа вкопани во карпа. Контекстот на јамите и натаму останува отворен и досега единственото објаснување е дека тие всушност претставуваат култни јами поврзани со култови, обреди и ритуали кои локалното население ги практикувало на врвот на ридот: (Z.Rujak, *Carevi Kuli, Tzar's towers*, Skopje 2015, 16).

* e-mail: duskocvetanov@live.com

¹ З.Ружак, *На патот на предците*, Струмица 2007, 10-12; М.Атанасова, *Континуитет на сакрална градежна активност на Орта Цамија во Струмица*, МАА, 15/1996-1997, 325-332; Л.Виктор, *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот*, Том II, Скопје 2002. 799-804; М.Атанасова, *Духовната традиција на Тивериопол*, Струмица: НУ Завод и музеј Струмица, 2003. кат.фиг.1-4, 13, 50, 51.

Сл.1. Тврдината Цареви Кули Струмица (авио-фотографија - Зоран Рујак)

Fig. 1. The fortress Carevi Kuli (plane photo – Zoran Rujak).

а од десната Родопите и Хемос.⁴ Градот Хераклеја Синтика е откриен во близина на с.Рупите, Петричко, денешна Бугарија. Логично е да го бараме Добер во долината на реката Струмица, т.е. Струмичката Котлина. Според Фанула Папазоглу, Добер бил прилично голем град со оглед на тоа што станал епископско седиште. Меѓу учесниците на Лажниот собор од 449 и на Халкедонскиот вселенски собор од 451 година е и Евсевиј Доберски од Македонија Прима (Εὐδελβιος Δοβήρου Μακεδονίας πρώτης).⁵ Потврда за духовниот развој на Струмица како значајно ранохристијанско средиште се двете досега пронајдени базилики:

⁴ Ф.Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје, 1957, 251.

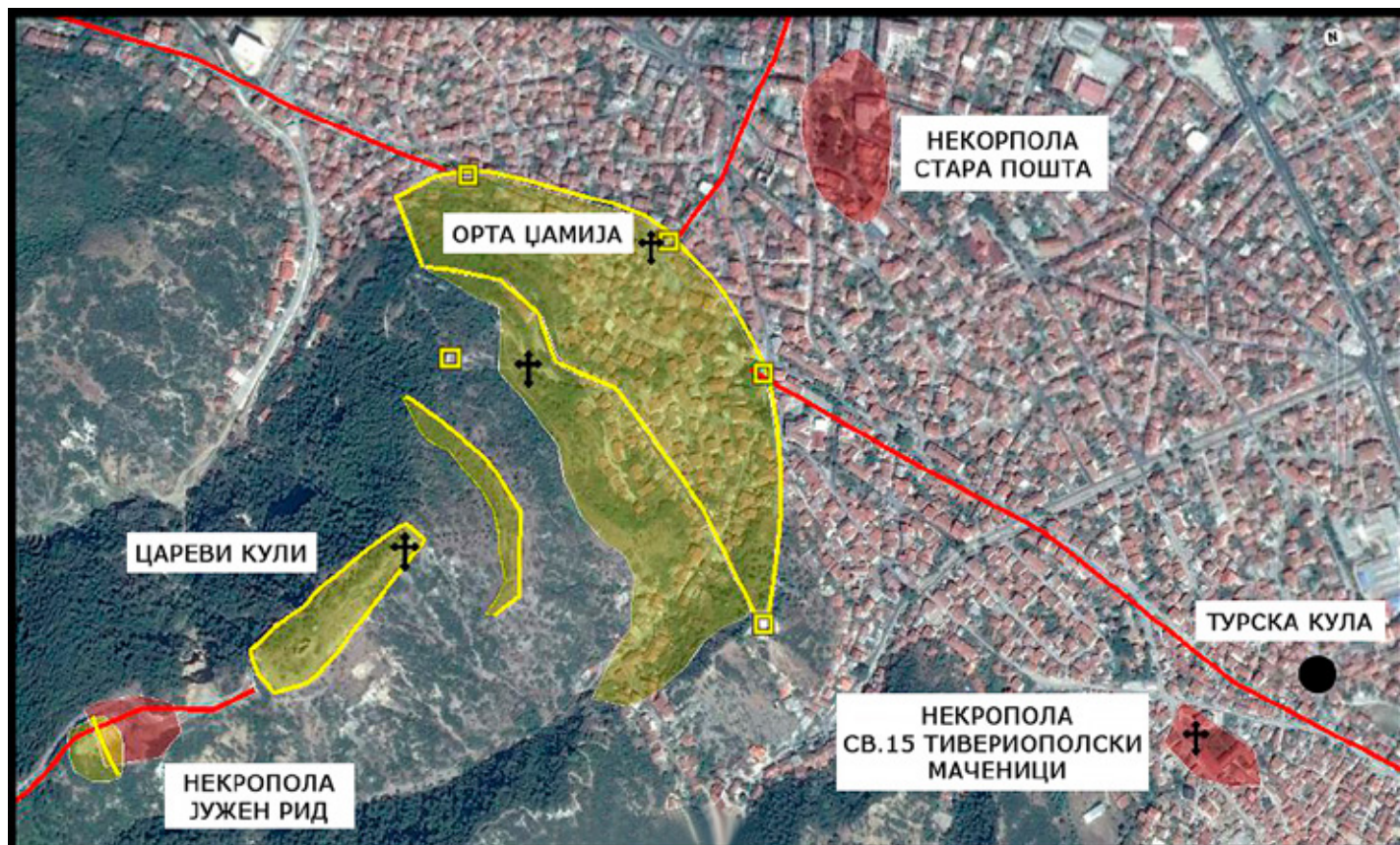
⁵ Папазоглу *op.cit.*, 252; Лажниот (Разбојнички) Собор, кој претендирал да биде вселенски, започнал со работа на 8 август 449 во Ефес со учество на 138 епископи. Во неговата работа учествувале 7 епископи од Македонија, меѓу кои и Евсевиј од Добер. Халкедонскиот започнал со работа на 8 октомври 451 година во присуство на 600 делегати. На овој собир учествувале 9 епископи од провинциите Македонија Прима и Македонија Секунда, меѓу нив повторно е и Евсевиј од Добер. Eusebio Doberrorum Macedonia prima: (Д. Зајковски, *Христијанството во Македонија од 313 до 700 година: векови на консолидација, етаблирање и дефинирање*. Скопје 2014, 117, 123-125.)

под Орта Цамија (која најверојатно била ранохристијанска градска црква) и под средновековната црква „Св.Петнаесет тивериополски маченици“ (која функционирала како гробјанска црква надвор од сидовите, покрај патот јужно од градот).⁶

Досега немаме потврда дали во раната антика околу Струмица имало изградено фортификациски елементи, но сигурно дека под темелите на денешна Струмица во тој период израснувал град, кој низ текот на вековите го добивал својот вистински градски фацијалис. Самите општествени прилики ќе го диктираат развојот на градот и потребата за негова заштита, а неговото несомнено големо значање како клучна алка во овој дел на Балканот, само ќе ја потврди потребата од фортификација. Зачетоците на првата фортификација секако треба да се бараат на акрополот, во нашиот случај тоа е денешниот локалитет Цареви Кули.

Со систематските археолошки истражувања во изминативе години на локалитетот Цареви Кули добивме нови, значајни сознанија за долга-

⁶ Покрај архитектонските остатоците откриена е и многубројна камена пластика на овие два локалитета: (Лилчиќ *op.cit.*, 800-805); (С.Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11-12 век*, Скопје 1996, 38-41. T.L.fig.1-4, T.LI.fig.1-4, T.LII.fig.1-3, T.LIII, T.LIV, T.LV.fig.3a,3b, T.LXVII.fig.5,6).

Сл.2. Археолошки локалитети во Струмица (изработил Душко Цветанов)
Fig.2. Archeological sites in Strumica (by Duško Cvetanov).

та употреба на овој рид како акропол на градот Струмица.⁷ Локалитетот Цареви Кули се наоѓа на самиот врв на ридот над Струмица и доминира над целата околина. Неговата непристапност на врвот, опкружена со клисури под кои се наоѓат поројните рекички Коритниче и Св. Илијски Порој, е значајна поради неговата лесна одбрана.

Првото утврдување на акрополот Цареви Кули, според Зоран Рујак, се гради, најверојатно, по Готско-херулската наезда, кон крајот на III и почетокот IV век, односно во времето на римските цареви Диоклецијан и Константин. Бројните наоди од тоа време, а посебно на некрополата Јужен Рид (Цареви Кули), добро ни го илустрираат ова време.⁸ Во доцната антика започнал да се трансформира раноантичкиот град – полис во доцноантички кастрон. Кастроните биле пред се големи воени тврдини, седишта на воената, цивилната и црковната власт, кои продолжиле да егзистираат

натаму низ вековите до доцниот среден век, како единствена замена за поранешните градови.⁹ Покрај акрополот, најверојатно и самото подградие добило своја фортификација, која ги следела изохипсите на теренот, а самиот град бил распослан на неколку тераси, кои се протегаат во правец северозапад – југоисток, североисточно од акрополот, т.е. локалитетот Цареви Кули. (Сл.2)

Тврдината Цареви Кули била активна се до крај на VI век, а причини за прекинување на нејзиниот континуитет од речиси три века се несомнено големите пробиви на народите кои со делумни прекини траеле еден подолг период.¹⁰ Последните монети што беа пронајдени на локалитетот Цареви Кули припаѓаат на императорот Маврикиј (582-602), периодот се совпаѓа со големите словенски опсади на Солун од 584 и 586 година.¹¹

Во следниот период, раното средновековие (VII – X век) кај нас, без исклучок биле користени доцноантичките тврдини. При повторното користење на некоја од овие тврдини, оштетените места на обидот можеле со едноставна техника на сувосид во кусо време и со минимален труд да би-

⁷ Првите археолошки истражувања на локалитетот Цареви Кули започнаа во 2004 година и со делумни прекини траат до денес.

⁸ Од доцноантичката тврдина на локалитетот Цареви Кули имаме откриено неколку фрагменти на бедемско плато на северозападната, југоисточната страна и на јужниот влез. Покрај бедемите беа пронајдени и неколку питоси за чување житарки, мноштво движни наоди итн.: (Рујак 2007, op.cit.13-15).

⁹ Микулчиќ 1999, op.cit.13.

¹⁰ Пробивите на : Готите, Хуните, Аварите, Словените, Бугарите.

¹¹ Ruĵak 2015, op.cit. 22.

дат закрпени.¹² Но досега немаме цврста потврда дека Струмичката тврдина била активна во овој период, пред се мислиме на подвижни наоди што ќе го потврдат тој период.

Достапните историски извори укажуваат дека тврдината во Струмица ги опслужувала дефанзивните потреби на цар Самуил, во неа имало сместено војска, како и управниот апарат на чело со Драгомуж. Стратешки гледано, државата на Самуил претставувала систем на поголеми крепости (кастроени) кои во следните векови ќе израснат во „вистински“ градови,¹³ па таков е примерот со Струмица, т.е. со тврдината Цареви Кули.

Со неодамнешните археолошки ископувања на локалитетот Цареви Кули, покрај средновековните бедеми, на неколку позиции беа откриени и контури на доцноантичка тврдина, за која сметаме дека со одредени интервенции била користена од Самуил. По нејзиното освојување, односно доброволното предавање од страна на Драгомуж во 1018 година, Василиј бил немилосрден спрема оваа тврдина и целосно ја разурнал.¹⁴

Со истражувањата спроведени на локалитетот Јужен Рид (Цареви Кули), беа откриени остатоци од мала крепост, според раководителот на истражувањата Зоран Рујак, овде била поставена палисадна конструкција, за време на Самуил, типична за тој период и истата претставувала мала предтврдина на Цареви Кули. На источниот дел од бедемското протегање на тврдината Цареви Кули беа откриени дупки од колци, остатоци од палисадно преградување, со кои, најверојатно, биле затворени брешите од урнатиот доцноантички бедем.¹⁵ Ова се досега достапните податоци за

можните интервенции врз комплексно утврдениот град Струмица во периодот на Самуил.

Доколку биле разурнати ѕидините на Струмица од страна на Василиј II, тие секако биле обновени кон крајот на XI век и почетокот на XII век, кога поради норманските завладејувања на Македонија, повеќе околни градови одново биле утврдени, т.е. во периодот на владеење на Комненовата династија во Византија.¹⁶ (Сл.3) Императорот Алексиј I (1081-1118) доста се погрижил за одбраната на Струмица, тој во неа концентрирал голема војска и голем број воено-административен апарат. За тоа говорат и податоците од документите на манастирите од Атос, т.е. од копијата од прототипот на хрисовулот од блажениот цар, господарот Алексиј Комнен, издаден во 1085 година.¹⁷ Според Бранко Панов тоа е потврда дека кон крајот на XI век на струмичкиот терен била концентрирана голема војска, дуксови, катепани, стратегии, судии, надгледувачи, описувачи и голем

х 4,5 метри и длабочина 1,5 метри, кој се протега во насока северозапад – југоисток. Во долните партии оваа конструкција била дополнително стабилизирана со сувозидна конструкција изведена од кршен и аморфен камен. Во бранетиот простор на крепоста беа откриени остатоци од најмалку три објекти (полуземјанки со правоаголна основа), од подвижните наоди од X – XI век беа откриени монети, анонимни фолиси, керамика, како и ланцетовидни стрелки типични за тој период: (З.Рујак, „Системот на одбранбени фортификации во Потбеласичкиот и Струмичкиот регион од времето на Самуиловите војни (X-XI век)“, *Самуиловата држава во историската, военополитичката, духовната и културната традиција на Македонија*, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 170-175).

¹⁶ Кон крајот на XI век Византија се ангажирала и во утврдувањето на градот Струмица. Тоа најверојатно било извршено во почетокот на владеењето на Алексиј I Комнен (1081-1118), кога византиските владеења во Македонија биле изложени на нормански и српски упади. Во 1083-1084 година постоела голема опасност од навлегувањето на Норманите во струмичкиот крај, предводени од Боемунд Таренски, затоа што веќе претходно ги имале запоседнато и ограбено соседните области. (Б.Панов, *Средновековна Македонија*, том 3, Скопје: Мисла, 1985, 490-498).

¹⁷ Манастирот „Богородица Елеуса“, иако се наоѓал во Струмичката епархија, не бил обврзан да се потчинува ниту на струмичкиот епископ, ниту пак на охридскиот архиепископ, како и на цивилната и воена власт. Во хрисовулот се споменуваа ...καὶ μῆτε στρατηγούς ἢ καστροφύλαξιν εἴτε προνοηταίς..., (ниту на стратегии, ниту на управители на тврдини или на проноити). (Документи на манастирот „Богородица Милостива“/ манастирот „Богородица Милостива“/ Acta monasterii Eleusae, ГИИИ, VII, София 1968, 80; Петар Миљковиќ - Пепек, *Велјуса - манастир св.Богородица Милостива во с.Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981, 255.)

¹² И.Микулчиќ, *Средновековните градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996, 68.

¹³ Покрај самата воена тврдина (акропол, цитадела, горен град) ќе се формира и цивилна населба (подградие, варош, емпориони) со стопански делови. Освен воената и цивилната власт тука ќе столуваат и црковните старешини: (Микулчиќ 1996, op.cit.39-40).

¹⁴ Со археолошките ископувања овој период не е доволно застапен, односно, сведен е на многу малку подвижни наоди кои укажуваат на активности во овој период, сепак сметаме дека тврдината Цареви Кули била дел од неколкуте неосвојливи тврдини на Самуил во Струмичкиот регион: (Д.Цветанов, „Воено – стратешкото значење на струмичката област за време на Цар Самуил (X-XI)“, *Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија*, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 2014).

¹⁵ Оваа крепост се наоѓа на западните приоди на Цареви Кули и претставува некој вид претстража на тврдината. Со истражувањата се покажа дека на неговата источна страна бил прокопан ров со димензии 31

Сл.3. Остатоци од средновековниот бедем на тврдината Цареви Кули - Струмица (фотографија Веселин Ристов)
 Fig.3. Remains from medieval fortress walls of Carevi Kuli –Strumica (photo Veselin Ristov)

број други воени и цивилни лица. Војска која го вознемирувала и самиот манастир во Вељуса. Како резултат на таквата сестрана ангажираност, Византија успеала до крајот на XI век да ја зајакне Струмица и на тој начин градот пак израснал во значаен воено-стратегиски и управен центар и главно упориште на византиската власт во овој дел на Македонија.¹⁸ Во хрисовулот се спомнуват и управители на тврдините (καστροφύλαξι), одовде недвосмислено се потврдува дека се започнало со активности и на тврдината Цареви Кули. Поволната геостратегиска положба на комплексно утврдениот средновековен град Струмица, како и значајните патишта што минувале низ него, биле главните причини тој да стане најзначаен цивилен и црковен средновековен центар помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма. Струмица е град низ кој минуваат значајни патни артерии, кои, меѓу другото, овозможувале голем и неодминлив брз развој во средниот век.¹⁹

Освен користењето на доцноантичките тврдини, односно нивното реконструирање или де-

лумни обнови, во средниот век сепак се градело, но не со тој интензитет и квалитет. За обемот на градителските потфати доста причини се јавиле како пресуден фактор. Знаејќи дека главната работна сила била активната војска, можеме само да претпоставуваме колку голема ќе биде разликата во бројноста на подигнување нови тврдини или обновување на старите, во рановизантискиот период V – VI век и во полниот среден век XI – XIV век. Во V – VI век опстојувала моќната Византија, која имала стотина илјади активна војска, а во XI – XIV век на Балканот се појавуваат поголем број на помали царства, кралства или кнежевства, кои по обем и моќ доста ќе заостануваат, а нивните војски биле далеку помалубројни. Целата моќ на владенијата во XI – XIV век била концентрирана во помалку утврдени центри, кои управувале со цели микро-региони, што не е случај со доцната антика, кога истовремено опстојувале по десети-на утврдувања во истите тие региони.

Опколена со запчесто бедемско плато, зацврнатото со кули, Струмичката тврдина била одбранбен и набљудувачки центар. Средновековната тврдина, всушност, се наоѓа на положба стратегиски уочена, како што рековме, уште во доцно-римскиот период. Трасата на средновековната фортификација во добар дел ја следи трасата на

¹⁸ Панов, op.cit. 497-498.

¹⁹ D.Cvetanov, „Possible ubdication of the fortress of Matsukion (Ματζούκιον) at present day village of Mokrievovo, near Strumica“, *Folia archaeologica balkanica III*, Skopje 2015, 477.

Сл.4. Остатоци од средновековниот бедемот на тврдината Цареви Кули – Струмица
(фотографија Веселин Ристов)

Fig.4. Remains from medieval fortress walls of Carevi Kuli – Strumica (photo Veselin Ristov)

доцноантичката фортификација, односно се потпира врз постарите бедеми кои наместа се надоградувани, а наместа се премостени.²⁰

Во периодот на Комнените се појавиле новите контури на средновековната тврдина, истата била опкружена со непрекинато бедемско плато, денес прекината на три места со ерозијата на теренот, а на одредени стратегиски позиции биле подигнати и одбранбени кули. Од внатрешната и надворешната страна бедемот е сидан со изделкан камен поврзан со варов малтер, додека внатрешноста е исполнета со полнеж. Исклучок претставува бедемот на јужната порта кој, покрај делканиот камен, е сидан и со градежна тула и бигор. Овој бедем е со просечна ширина од 1,5 – 1,8 метри.²¹ Финиширањето на бедемот било со горна патека по која се движела стражата, од внатрешната страна обезбедена со дрвена ограда.²² (Сл.4)

Зависно од местоположбата, висината на бедемот се движела околу 8 до 9 метри. Кулите што се наоѓале распоредени на стратегиските позиции околу бедемот биле сидани со истата техника како и бедемите, со исклучок на западната кула, низ која поминувал влезот и кој, најверојатно, имал покривна конструкција. Кулите се обично со квадратна, односно правоаголна основа надвисувајќи

го бедемот за 1 до 2 метри, исто така со завршок во вид на запчест градобран. Досега се пронајдени вкупно шест кули од средновековната тврдина (со исклучок на Пирг-кулата). На јужната страна се наоѓа јужниот влез со југозападна кула, која и денес се наоѓа сочувана речиси во целина. Просторот што го чувала кулата од југ е ограден со бедем и уште една кула, која овде се издигала се до земјотресот во триесетите години на XX век, кога целосно се руинирала.²³ (Сл.5) Овие кули биле сидани во полна маса, без простории во внатрешноста. Бедемот најверојатно е зацврстуван и во текот на XIII и XIV век,²⁴ период кога самата Струмица во десетина наврати го менува својот управител и тоа само во првата половина на XIII век, При што секое оштетување на бедемот морало да биде обновено, а со тоа тврдината повторно била ставана во функција да одолее на наредните опсади.

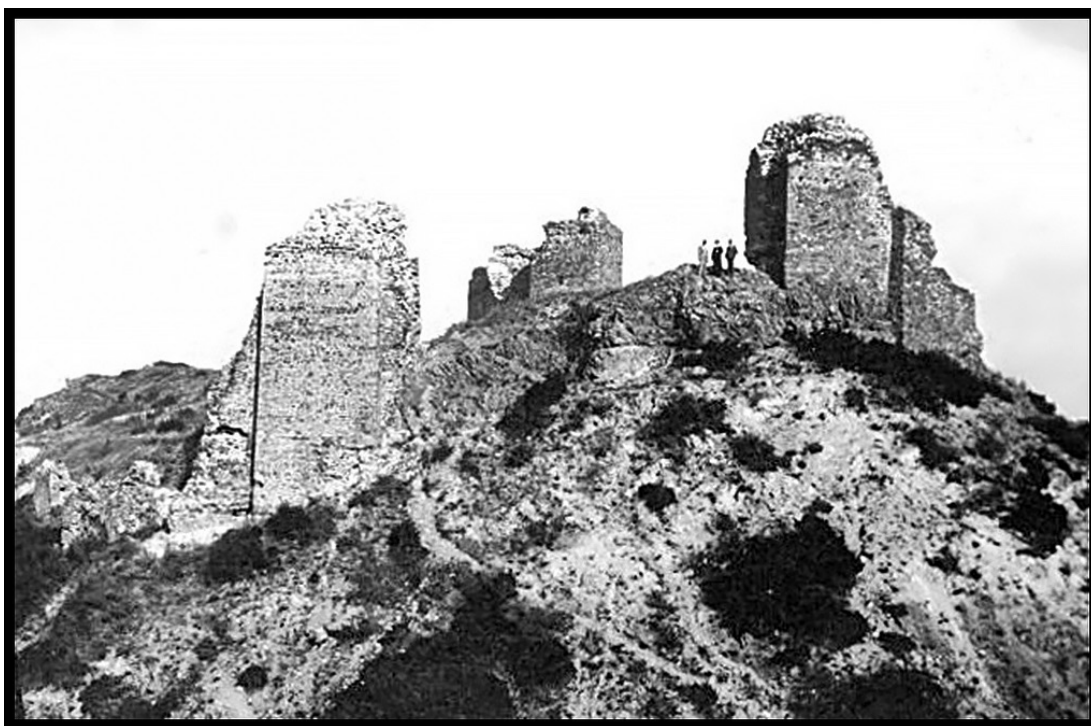
²³ Рујак 2007, op.cit. 28-29.

²⁴ Централната положба на Струмичката област на Балканскиот Полуостров се одразила и врз нејзината политичка историја. Струмичката област, бидејќи најчесто била периферна област во составот на средновековните балкански држави, често ги менувала политичките господари. Овие чести политички промени од своја страна давале можност да дојдат до израз и стремежите на некои локални феудалци за државно-политичка независност и самостојност. Затоа токму во оваа област биле создадени полунезависни феудални кнежевства на Добромир Хриз, Стрез, Хрелја и браќата Драгап.

²⁰ Рујак 2007, op.cit. 21.

²¹ Ibidem. 28.

²² А.Дероко, *Средњеveковни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 49-50.

Сл.5. Југозападниот влез на тврдината Цареви Кули – Струмица
(фотографија од триесетите години на XX век)

Fig.5. The south-west entrance of the fortress Carevi Kuli- Strumica (photo from the 1930's)

Со доволни резерви вода и храна таа била практично неосвоива. Тоа јасно го уочуват и современите кои зборуваат за некои тврдини кои не можат да се заземат на јуриш поради самата местоположба. Како пример за тоа се Струмица и Просек, во кои кон крајот на XII век Добромир Хриз сместил 500 војници и со нив успешно ги бранел двата кастрона, дури и од нападите на византискиот император Алексиј III Ангел.²⁵

За доминантноста на тврдината над Струмица дава опис и византискиот хроничар Никифор Грегор, кој патувајќи во дипломатска мисија во Србија, во 1324 година поминал низ овие краишта. Во своето писмо упатено до својот пријател Андроник Зарида тој напишал: *Целиот следен ден патувавме и стигнавме до едно гратче, така да се каже расположено над облаците, на народски јазик наречено Струмица. Изградено е на една висока планина, така што луѓето кои седат на тврдината, личат на птици ако човек ги гледа од полето.*²⁶

Денес со истражувањата знаеме дека тврдината има издолжена елипсовидна основа, со должина на бедемскиот прстен од околу 500 метри и заштитена површина од околу 1,5 ха. Внатре во тврдината со археолошките истражувања беа откриени

различни објекти од стопански и живеалиштен карактер, пред се за екипата на тврдината, послугата и стражата. Покрај овие објекти овде се наоѓале: кујни, коњушници, ковачки работилници, штали, цистерни за вода, складови за жито, објекти за домување итн. Некои од тие објекти налегнуваат на југоисточниот бедем, додека други се слободно расположени на платото.

Главен објект на тврдината Цареви Кули е Пирг-кулата (гр. πύργος – кула),²⁷ која се наоѓа на највисоката точка на платото, фундирана врз карпа. Кулата имала два-три ката и била во функција на раководен центар на одбраната, како и дворско место на старешината, т.е. властелинот. Во развитите феудални градови Пирг-кулата служела и како последна одбрана на војската што го бранела градот, поради што во неа често се наоѓале магацини и средства за живот и борба, а во подрумот, речиси редовно, цистерна за вода или бунар, како што е и нашиот случај. Кулата е со шестоаголна форма, која може да го индицира приспособувањето на артилериска борба. Кулата е со рамни сидови, без никакви издадени делови. Единствен, и тоа дури декоративен акцент, е еден плиток слеп прозорец, засводен со тула.²⁸ (Сл.6)

²⁵ Микулчиќ 1996, op.cit.56; Дероко op.cit., 14.

²⁶ Никифор Григора, „Византиска историја“, *Грчки извори за българската историја Том XI*, София: Институт за Историја, 1983, 150.

²⁷ Овие кули се познати како „донжон“ кули (фр. donjon), истите претставуваат западноевропски елемент, како дел од фортификацијата кај нас се прошириле кон крајот на XIII до XIV век: (Микулчиќ 1996, op.cit. 79)

²⁸ Кулата е со должина од 22 м, ширина 8 м. Најго-

Еден од најголемите проблеми на високите и тешко достапни градови и тврдини бил недостигот од вода и проблемот таа да биде постојано обезбедена, а поседувањето на цистерна секако бил еден од најдрагоцените објекти во градот. На Цареви Кули се наоѓа една од најголемите цистерни во тврдините на Балканот. Градена е на идентичен начин како и цистерната во Пирг-кулата, односно со вкопување во карпа, а потоа е сидана со делкан камен премачкан со хидростатен малтер. Цистерната потоа е облепена со карактеристични лачни керамички плочки со фисури (бразди), со што дополнително се зацврснувал сидот, за на крајот да биде премачкана со фино измазнет хидростатен малтер.²⁹ И оваа, како и цистерната во Пирг-кулата, се полнеле со атмосферска вода. Цистерната во мирно време ја снабдувала со вода екипата на тврдината, а во време кога тврдината служела како рефугиум (засолниште), населението од градот Струмица.

Друг дополнителен елемент што ја подобрувал одбраната на тврдината се двојните сидови - протејхизма (гр. *πρωτεῖχισμα* – пред + сид), кои биле градени од најнезаштитената страна, но често ја опкружувале и целата тврдина.³⁰ Таков де-

Сл. 6. Внатрешен изглед на Пирг кула – Цареви Кули – Струмица (фотографија Веселин Ристов)

Fig. 6. The interior of the fortress tower - Carevi Kuli (photo Veselin Ristov)

лемата сочувана висина е околу 10 м. Цистерната во внатрешноста на кулата е вкопана во карпа со димензии 9,7 x 3 м, со длабочина околу 8 м. Во неа собира околу 250 м³ вода; (З. Рујак 2007, op.cit. 23.); (Миодраг Јовановиќ, „Две средновековни тврдини во Источна Македонија“, *Зборник на штипскиот народен музеј II*, Штип 1961, 107, fig. 4, 5, 6.); (Z. Rujak, „The water supply system of the medieval fortress Carevi Kuli – Strumica“, *Collection of works – Water, Life and Pleasure*, Strumica 2009, 197-201, fig. 2-5, dra. 1).

²⁹ Големата цистерна е со димензии 9,3 x 3,4 метри и длабочина 9,7 метри, истата собира 310 м³ вода: (Рујак 2007, op.cit. 16); (Рујак 2009, op.cit., 197-201, fig. 6, dra. 2).

³⁰ Протејхизмата не била толку добро закрепување како главниот сид, по правило таа немала кули, со исклучок на некои поважни тврдини како што е случајот со Солун и Константинопол. Според еден византиски анонимец од VI век со протејхизмата се зголемувала плоштината на закрепеното место, а во просторот меѓу двата бедеми се внесувало населението од блиската околина, кое за време на опсада учествувало во одбраната

фанзивен елемент, најверојатно, бил изграден и во Струмица на североисточната страна од тврдината Цареви Кули, со правец на протегање север – југ, на само 100 метри од акрополот. Денес јасно е видлива линијата на протегање на овој бедем. Во внатрешната страна од протејхизмата е оформена тераса, каде што најверојатно, имало долепено објекти од различен карактер. Овој простор зафаќа површина околу 1 ха. На најдостапната јужна страна на тврдината, покрај самиот влез се наоѓа вештачки засечен длабок дол (*fossa*), со кој се оневозможувал приод на непријателските војски со опсадни напади.

Судејќи по аналогните средновековни градови, од тврдината се спуштале сидови кои го опколувале градот во подножјето. Овие сидови, исто така,

на тврдината. Висината на протејхизмата била речиси на половина од висината на главниот бедем: (Д. Овчаров, *Византиски и бугарски крепости 5-10. век*, Софија: 52-57).

Сл.7. Утврдување на акрополот и подградието на Струмица (изработил Душко Цветанов)
Fig.7. The fortress of the acropolis and the suburbs of Strumica (by Duško Cvetanov)

биле зацврстувани со многубројни кули. Со подградието што се развило во подножјето на Цареви Кули, се оформил цивилниот дел на средновековна Струмица. Околу сидините бил распространет градот со сите негови згради, админастративни и јавни објекти, плоштади, чешми, цркви, капели, конаци, дуќани, занаетчиски работилници и куќи. За овој простор, исто така, била нужна и заштита со бедеми и кули. Во таа насока, единствени податоци што одат во прилог на определени индикации за негово постоење се истражувањата на местоста Стар Суд – Струмица, каде што во текот на 2012 година со сондажни истражувања беа откриени остатоци од сидна конструкција, која според своите карактеристики потсетува на доцноантички бедем. Сидот е изведен во техника емплектон (лат. *implectum*) и е во насока североисток – југозапад. Ова протегање донекаде ја следи изохипсата на која е сместено старото градско јадро.³¹ При изградбата на темелната конструкција на Стариот театар во Струмица, во 2015 година инцидентно беа откриени остатоци од масивен сид, можеби станува збор за бедем кој ги опслужувал дефанзивните потреби на цивилниот простор на Струмица. Утврдувањето на градот било извршено во доцната антика, но остатоците од истите бедеми

со делумни поправки биле ставени во функција и во наредните векови.

За убидкација на бедемите кои ја обиколуваа Струмица треба да ги следиме изохипсите на теренот. Тоа можеме да го уочиме кај денешната улица Стив Наумов во старото урбано јадро на Струмица. Самата конфигурација на теренот нагло паѓа, во правец од денешната Дупина Чешма кон Орта Цамија, заобиколувајќи го и денешниот локалитет Мачук. Овде секако треба да го лоцираме првиот бедем на цивилна Струмица. Некаде на самиот крај на улицата Стив Наумов, бедемот се искачува во правец северозапад – југоисток, со тоа минувајќи некаде кај денешната црква „Св. Кирил и Методиј“ и Стариот суд, за да го затвори бранетиот простор кај денешното мало ритче Самарница, каде што е лоцирана денешната Спомен костурница. (Сл.7)

Самата патна инфраструктура во старото урбано јадро на Струмица во најголем дел се поклопува со турската, а која, пак, ја наследила средновековната, пред се распореденоста на градот на неколку тераси во правец северозапад – југоисток. Помеѓу тесните улички биле подредени во збиен тип и самите куќи и објекти од јавен карактер. Денес во овој дел на градот од периферијата навлегуваат неколку главни патни артерии, за кои сметаме дека претставувале и главните влезови на стара Струмица. Северозападно од градот, кај

³¹ Ружак 2015, op.cit. 177-178.

улицата Стив Наумов (пат кој доаѓа откај селото Баница); југоисточно од градот, улицата 5 Ноември кај црквата „Св. Кирил и Методиј“ - (пат кој доаѓа јужно од градот откај црквата „Св.Петнаесет тивериополски маченици“) и уште еден влез, улицата Тошо Арсов кај Орта Џамија.

Голема е веројатноста дека постоел уште еден бедем (втор), кој се протегал од малото ритче Самарница во правец на улицата Неретва кон денешниот Ловен дом. Исто така, овде самиот терен нагло паѓа десно од самата улица, а северозападно од Ловен дом се поврзува со првиот бедем. Бранетиот простор што го заштитува првиот бедем зафаќа површина од околу 16 ха, а вториот бедем околу 10 ха, (се мисли на корисниот простор).

За опсегот на бедемите голем придонес даваат и податоците за локацијата на некрополите, имајќи предвид дека секогаш се наоѓаат надвор од бедемите. Околу поголемите градови егзистирале и по неколку некрополи, меѓу коишто има и истовремени. Мошне интересни одговори треба да се очекуваат на прашањето кои фактори (освен просторните) влијаеле на ваквото издвојување на некрополите.³² Таков е случајот со градот Струмица, во чијашто блиска периферија се развиле неколку некрополи. На стручната јавност и се познати: некрополата на Цареви кули – Јужен Рид, некрополата Св.Петнаесет тивериополски маченици и некрополата кај Старата пошта во центарот на денешна Струмица. Дел од овие некрополи имаат континуитет уште од раната антика.

Овде ќе ги исклучиме некрополите што се развиле покрај средновековните сакрални објекти, кои секако се наоѓаат внатре во цивилниот простор. Сепак, не треба да ја исклучиме и можноста дека би можело да постојат уште неколку некрополи. Во Струмица некрополите ги лоцираме секогаш покрај самите патни правци. Најблиска некропола до цивилниот дел на Струмица била некрополата кај Старата пошта,³³ непосредно до

цивилниот простор на стара Струмица, но секако била надвор од сидините на градот.

Во доцниот среден век подрачјето на Балканот било исцепкано на голем број помали и со сè мали управни територии во кои централната власт одвај допирала, особено во втората половина на XIV век по распаѓањето на царството на Душан. Тврдините во Македонија во овој период почнуваат да добиват лик на западноевропски феудални замоци, пред сè имајќи ги предвид влијанијата во архитектурата.³⁴ Кон крајот на XIV век на овие простори има напредна децентрализација на моќта и раст на ситно феудално благородништво, кое според својата моќ и средства било со скудни можности. Целата моќ на овие кнежевства била концентрирана во неколку утврдени центри, каде што ги обновувале старите утврдувања кои ги наследиле. Таков е случајот и со Струмица, која кон крајот на XIV век, покрај Велбужд, била еден од главните центри на браќата Драгаш.

По освојувањето на Струмица од страна на Османлиите во 1383 година положбата и значењето на тврдината Цареви Кули, т.е. градот Струмица, значајно се менува. Тврдината останала длабоко во територијата на Османлиската Империја и нејзиното одбранбено значење постепено почнало да се намалува. Најверојатно кон крајот на XIV и почетокот на XV век таа се уште го задржала својот одбранбен карактер, за што сведочат некои од наодите од археолошките истражувања.³⁵ Според турските пописни тефтери од 1570 година во самата Струмица се споменуваат луѓе од екипата на тврдината (*merdi-i kal'a*),³⁶ како и името на дизајнерот на Струмичкото кале, скадарецот Ахмед.³⁷ Иако екипата била сведена на неколку луѓе, сепак овој податок ни дава потврда за активност на тврдината. Покрај тврдината и цивилниот простор на Струмица во тој период имал своја заштита. Потврда добиваме од истиот пописен тефтер, каде што се споменува старешината на ноќните чувари (*ser-i asesan*) на самата Струмица.³⁸

³² Е. Манева, *Средновековни некрополи во Македонија*, МАНУ, Историја на културата на Македонија, книга 1, Скопје 1995, 65.

³³ Во центарот на градот за време на копањето и поставувањето на темелите на Старата пошта е уништена голема некропола, според податоците на Воислав Санев, со површина од 100 x 30 метри. Гробовите се наоѓале на длабочина од 2,20 до 3,60 метри, тип на две води, ориентирани исток – запад со незначително отстапување кон југоисток. Поради ненавременото интервенирање се уништени околу 30 гроба. Гробовите биле без прилози, освен неколку, каде што се најдени монети на императорот Јустинијан I (527-565): (Воислав Санев, „Извештај од археолошките рекогносцирања во Источна Македонија“, *Зборник на штипскиот*

народен музеј II, Штип 1961, 77);

³⁴ Во XIV век замоците се јавуваат како самостојни градежни комплекси или како делови на градски организми, но сега веќе како основни политички, административни и духовни центри: (Микулчиќ 1996, op.cit.64-66).

³⁵ Рујак 2007, op.cit. 20.

³⁶ Турски документи за историјата на македонскиот народ – опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санџак. Том V. книга III. Скопје: Архив на Македонија, 1982, 52, 55).

³⁷ Диздар (*dizdâr*) – заповедник на тврдина, град, кастелан, старешина на воен екипаж во тврдина, на гарнизон: (*ibidem*, 226-227, 650).

³⁸ Од оние дуќани во споменатиот град што палат (упо-

Сл.8. Турска кула во непосредна близина на црквата „Св.Петнаесет тивериополски маченици“ во Струмица (фотографија Веселин Ристов)
Fig.8. Ottoman tower in vicinity of the church “The Holy 15 martyrs of Tiveripol”- Strumica (photo Veselin Ristov)

По еден век тврдината ја губи својата функција, а за тоа дознаваме од описот на турскиот патописец Евлија Челебија од 1670 година, кој е доста опширен и со многу детали. Според Челебија, Струмичката тврдина била речиси целосно напуштена и започнала одамна да се руши. Во неа седеле само неколкумина христијански војници-мартолози. Таа била без куќи и манастири, а само во зимските денови таму живеале овчари – христијани со своите овци и кози. Според Челебија, во старо време тврдината била тешко

требуваат) оган, од кафеаните (меаните) и кожарницата (tabak-hane), по две акчиња [да се земе], а другите дуќани по едно и пол акче месечно да му даваат на сопствениците на тимарот; од даноците за преостанатите дуќани, преку делот на спахијата, да се дава за плата на пасбаните, кои ноќе ја чуваат чаршијата и за цената на потрошените свеќи и масло; годишно 2500 акчиња; Пасбан (râs-bân) – пандур, месна стража за чување на град (и околината); составена од платени; најмени лица, ноќен чувар во градот; попознато како: пазван, пазвант. (ibidem, 182, 653).

достапна, цврста и здрава, а нејзината обиколка изнесувала 2300 стапки и имала три порти.³⁹

Покрај описот на акрополот, Челебија дава опис и на самиот град Струмица, кој бил многу жив и убаво изграден со големи градби, лоциран на едно место прошарено со ридови, долови и могили. Таа е голема населба, целата во лозја и градини, околу неа нема бедеми. Има 2040 еднокатни и двокатни, изградени од камен и малтер, терасесто расположени куќи, покриени со рубин – црвени керамиди.⁴⁰ Челебија со тоа потенцира дека цивилниот простор не бил обграден со бедеми, освен остатоците на акрополот на денешниот локалитет Цареви Кули, кој уште во тој период на неговата посета веќе го имал изгубено своето значање и примарната функција. Остатоците од старите бедеми што го заштитувале цивилниот простор, доколку се уште постоеле, од новите освојувачи биле искористени за градење нови јавни објекти и куќи.

Во непосредна близина на црквата „Св.Петнаесет тивериополски маченици“ во Струмица денес стојат остатоци од турска кула (наречена феудална), која во свое време го контролирала јужниот влез на градот. Најверојатно во отоманскиот период имало повеќе такви кули, кои формирале поредуциран дефанзивен систем на цивилниот простор на Струмица. (Сл.8)

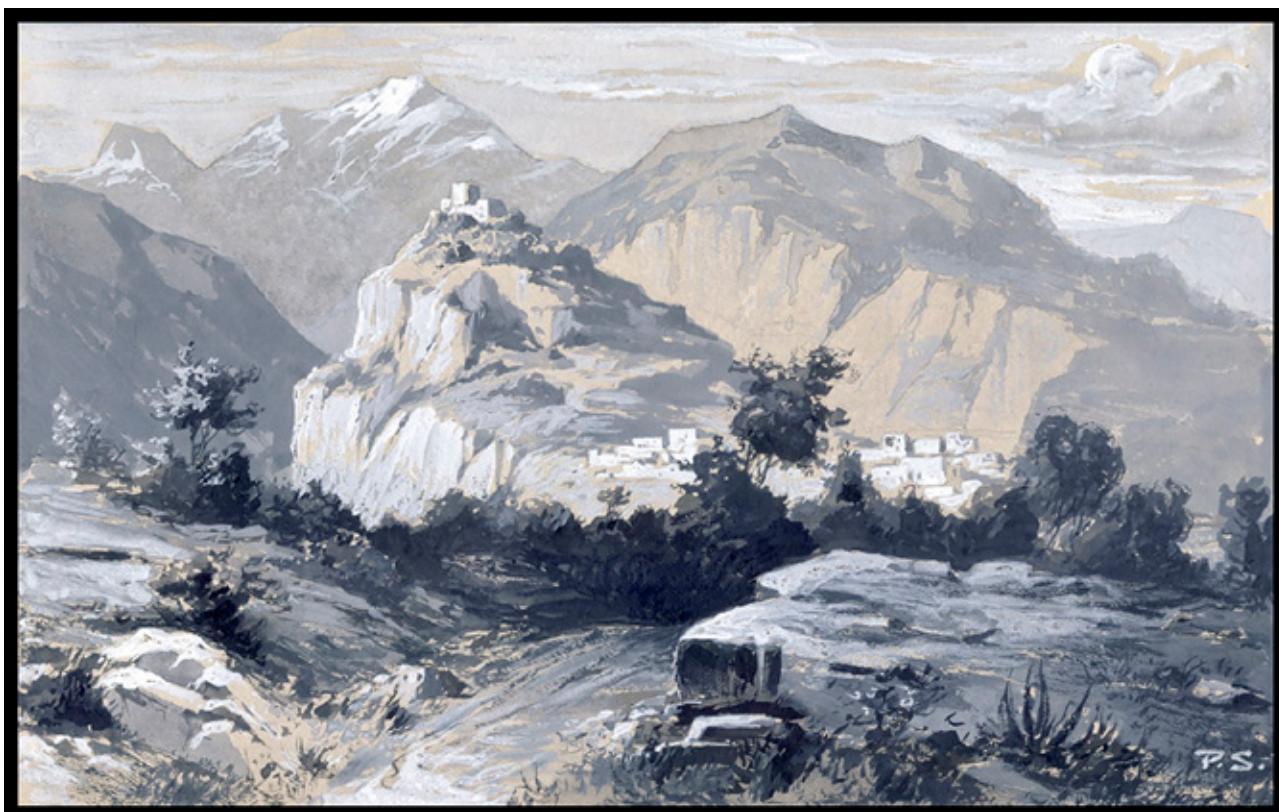
Според достапните податоци за овие станбено – одбранбени кули, ретко носат информации за присуството на надворешен одбранбен сид околу нив. Според Николај Тулешков, барем во XV – XVI век тој претставувал интегрален дел од опшопланираната замисла. Овие кули биле дел од мали семејни утврдувања од типот на османски воени фортови.⁴¹

Сидовите на овие кули се камени, мазни, а на делови се сидани со декоративни елементи од тула. Внатрешниот обем е поделен на три до четири ката, сврзани меѓу себе со дрвени скали. Приземните катови обично се користеле за сто-

³⁹ Евлија Челеби, *Пътпис, превод од османотурски, съставителство и редакция на Страшимир Димитров*, София: Институт за балканистика при БАН, 1972, 275; Стоев Георги и Мануел Пандевски, *Струмица и Струмичко низ историјата*, Струмица, 1969, 116.

⁴⁰ Евлија Челеби, op.cit. 275.

⁴¹ Во централниот дел на Балканскиот Полуостров до ден денешен преживеале неколку десетици станбено – одбранбени кули од периодот XV – XVII век во: Враца, Кустендил, Кратово, Кавадарци и други населени места: (Николай Тулешков, „Крепостното строителство по време на османското владичество“ – *Крепостното строителство по Българските земи*, София : Българско архитектурно наследство 2000, 75-76, fig.24).

Сл.9. „Ова е Острумца“ Илустрација на Петар Шнор од 1908 година за книгата „Во клисурите на Балканот“ на Карл Мај

Fig.9. „Das ist Ostromdscha“ (This is Strumica), an illustration by Peter Schnorr from 1908, from the book „In den Schluchten Balkan“ by Karl May.

пански потреби, а горните за живеење. Поради тоа во сидовите на горните катови биле оформени огништа. Влезовите на овие кули се тесни и околу 1,5 метри подигнати од теренот. Вратите биле од масивно, тврдо дрво со железна опшивка.⁴² Кулата во Струмица е со приземје и два ката, на вториот кат има издадено тераси на две од четирите страни, а на првиот кат има мали отвори – пушкарници. Оваа кула, според нејзините особености, можеме да ја датираме во XVII век.

Во следните периоди целосно ќе се напушти употребата на дефанзивните утврдувања и објекти со слична намена во Струмица, секако за тоа доста фактори одиграле своја улога, меѓу кои и новиот начин на војување и употребата на огненото оружје, под чиј налет ниден бедем не останал имун.

Во текот на следните векови тврдината Цареви Кули била неодминлив дел од четивата на патописците кои, поминувајќи низ овие краеве, давале најразлични описи. Во Струмица се развива дел од дејствието на романот „Во клисурите на Балканот“ (1888 година) на познатиот германски писател Карл Мај. Меѓу другото, тој зборува и за самата тврдина, која во тој период била обвиеана со мистични настани.⁴³ (Сл.9) Поволната геостратејска положба на Струмица во наредниот период ќе го диктира развојот на градот, а доминантноста на тврдината Цареви Кули над градот ќе се потврди и со последните борби во периодот на Втората светска војна. Во деновите пред ослободувањето на Струмица, во ноември 1944 година,

⁴² ibidem, 76.

⁴³ Во романот „Во клисурите на Балканот“ („In den Schluchten des Balkan“) на германскиот писател Карл Мај (Karl Mays), објавен во 1888 година, има илустрација на градот Струмица со назив „Ова е Острумца“ („Das ist Ostromdscha“) на германскиот уметник Петар Шнор (Peter Schnorr) од 1908 година. На илустрацијата е прикажан градот Струмица заедно со тврдината Цареви Кули.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд: Просвета, 1950.
- Б. Панов, *Средновековна Македонија, том 3*, Скопје: Мисла, 1985.
- В. Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот*, Том II, Скопје 2002.
- В. Санев, *Извештај од археолошките рекогносцирања во Источна Македонија*, Зборник на штипскиот народен музеј II, Штип 1961
- Д. Зајковски, *Христијанството во Македонија од 313 до 700 година: векови на консолидација, етаблирање и дефинирање*. Скопје 2014.
- Д. Овчаров, *Византиски и бугарски крепости 5-10.век*, Софија 1982.
- Д. Цветанов, *Воено-стратегиското значење на струмичката област за време на Цар Самуил (X-XI)*, Самуиловата држава во историската, воено-политичката, духовната и културната традиција на Македонија, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015.
- Документи на манастирот „Богородица Милостива“/ Acta monasterii Eleusae, ГИБИ, VII, Софија 1968. pp.79-94.
- Ѓ. Стоев и М. Пандевски, *Струмица и Струмичко низ историјата*, Струмица, 1969.
- Е. Манева, *Средновековни некрополи во Македонија*, МАНУ, Историја на културата на Македонија, книга 1, Скопје 1995
- Е. Челеби, *Пътепис, Превод от османотурски, съставителство и редакция на Страшимир Димитров*, Софија: Институт за балканистика при БАН, 1972.
- З. Рујак, *Цареви кули, На патот на предците*, Струмица 2007.
- З. Рујак, *Системот на одбранбени фортификации во Потбеласичкиот и Струмичкиот регион од времето на Самоиловите војни (X-XI век)*, Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015.
- И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија, книга 8*, Скопје: МАНУ, 1999.
- И. Микулчиќ, *Средновековните градови и тврдини во Македонија*, Скопје: МАНУ, 1996.
- М. Јовановиќ, *Две средновековни тврдини во Источна Македонија*, Зборник на штипскиот народен музеј II, Штип 1961,
- М. Атанасова, *Континуитет на сакрална градежна активност на Орта Џамија во Струмица*, МАА, 15/1996-1997, 325-332.
- М. Атанасова, *Духовната традиција на Тивериопол, Струмица*: НУ Завод и музеј Струмица, 2003.
- Никифор Григора, *Византиска историја*, ГИБИ Том XI, Софија: Институт за Историја, 1983.
- Н. Тулешков, *Крепостното строителство по време на османското владичество – Крепостното строителство по Бугарските земи*, Софија : Бугарско архитектурно наследство 2000
- С. Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11-12 век*, Скопје 1996.
- Петар Миљковиќ - Пепек, *Велјуса-манастир св.Богородица Милостива во с.Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981
- Турски документи за историјата на македонскиот народ – опширни пописни дефтери од 16 век за Ќустендилскиот санџак, Том V, книга III. Скопје: Архив на Македонија, 1982
- Ф. Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје, 1957
- D. Cvetanov, *Possible ubdication of the fortress of Matsukion (Ματζούκιον) at present day village of Mokrievio, near Strumica*, Folia archaeologica balkanica III, Skopje 2015
- Z. Rujak, *Carevi Kuli (Tzar's towers)*, Skopje 2015
- Z. Rujak, *The water supplyins system of the medieval fortress Carevi Kuli – Strumica*, Collection of works – Water, Life and Pleasure, Strumica 2009

Duško CVETANOV

THE DEVELOPMENT AND THE CONTINUITY OF THE COMPLEX FORTRES IN THE TOWN OF STRUMICA FROM THE 4th to the 14th CENTURIES

Summary

The need for protection had contributed for the appearance of fortifications for a fortress in the town of Strumica in the 4th century, alongside the acropolis known as Carevi Kuli (Kings Towers), and equally for the civil suburb segment. The fortification through the centuries had developed, and throughout difficult times it was adapted to the social and political changes, and with some pauses it continues to the Late Middle Ages.

For the present moment we have no data that during the Antiquity the town of Strumica had fortification elements, however below the ground of the present day town of Strumica, a town had develop showing its face.

The social conditions had commanded the need for development and protection, and furthermore a key chain for this part of the Balkans was also the necessity for fortification. The starting point for the first fortification should be followed in the acropolis, namely on the site Carevi Kuli. In the past years the site Carevi Kuli with the systematic archeological research has collected knowledge about the long chronology of this hill, as an acropolis for the town of Strumica. Carevi Kuli is located on the top hill above Strumica, dominating on the entire area.

The first fortification on the acropolis of Carevi Kuli had appeared at the end of the 3rd or the beginning of the 4th century, that is the period of the

Roman rulers Diocletian and Constantine. Beside the acropolis, the suburbs also received fortification. The fortress was active till the end of the 6th century, and the reason for interruption was the great people's breakthrough.

The accessible historic sources show that the fortress of Strumica had functioned during the 10th – 11th centuries, and was used in the defense by King Samuel. With some partial interruption the fortress survived through the centuries, and remained a regional center in this part of the Balkans.

In 1383, the Ottomans had conquered Strumica, the position of the fortress on Carevi Kuli, and the town of Strumica had gained a drastic change. It remained part of the Ottoman Empire and its defense meaning was subordinate. For the town of Strumica, in the Ottoman tefter - a census register from 1570, are mentioned people which are team in the fortress, although the team was made of several men, this data gives knowledge for the activity of the fortress during this period. After a century, in 1670, the Turkish travelogue Evliya Çelebi who traveled in this region has mentioned the fortress of Strumica expressing that it was totally abandoned, and was starting to fall. The development and the continuity of the complex fortress of Strumica have shown the importance and the power in the central part of the Balkans through the centuries.